

■
İSA ÇELİK,
MUHAMMED İKBAL'İN TASAVVUFİ DÜŞÜNCESİ,
Kaknüs Yayınları, İstanbul 2004.

Dr. Öğr. Üyesi

BİROL YILDIRIM

Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

orcid.org/0000-0003-4640-8549

byildirim@kastamonu.edu.tr

(Doğunun Yedinci Oğlu'nun Anısına)¹

“Londra'nın kışında kılıç keskinliği vardı gerçi.

Yine de ibadetten geri kalmadım seher vakitleri.”

Tasavvuf mektebi bütün zorluklara rağmen modern dönemde de etkinliğini sürdürmeyi başarmıştır. Kadim tarikat silsilelerine, Necip Fazıl Kısakürek'in ifadesi ile “altun zincir”e yeni halkalar eklenmiş, Allah dostları “halvet der-encümen/halk içinde hakla beraber olmak” ilkesinin esnekliği ölçüsünde irşad faaliyetini sürdürmüştür. Örnek vermek gerekirse, ülkemizde Cumhuriyet döneminde tarikatların faaliyeti yasaklanıp kurumsal yapılar kapatılmasına rağmen önemli zâtlar yetişmiştir. Abdülhakim Arvâsî-Necip Fazıl Kısakürek, Abdülaziz Bekkine-Nurettin Topçu, Ahmed Âmiş Efendi-Fethi Gemuhluođlu ikilileri en göze çarpanlardandır. Muzaffer Ozak'ın Marmara Kıraathanesi/Küllük'teki sohbetleri meşhurdur. Mehmed Zahid Kotku'nun Necmeddin Erbakan, Turgut Özal, Ersin Nazif Gürdođan gibi şahsiyetlere tesiri bilinen bir gerçektir. Öyle ki bu aydınlar için “kıravatlı evliya” tabiri dahi kullanılmıştır.

Pakistanlıların ifade biçimi ile Allâme Muhammed İkbâl de asırların ötesinden tasavvufun mesajını almış önemli şahsiyetlerden biridir. İkbâl'in en önemli ilham kaynağı Hz. Mevlana olarak göze çarpar. Özellikle *Mesnevî-i Mânevî*'nin tesiri, *Esrâr-ı Hôdî* ve *Rumûz-i bi-Hôdî* adlı Farsça eserlerde açıkça görülür. İkbâl Mevlana Hazretleri'ne büyük hürmet göstermiştir. Öyle ki ülkemize gelirken bindiği uçak Türk hava sahasına girince ayağa kalkarak bir müddet öylece bekler. Gerekçe olarak Hz. Mevlana'nın medfûn olduğu topraklara girmesini öne sürer. Milletimize olan dostluk ve muhabbetini her fırsatta sergilemiştir. Yaşadığı zorlu dönemde çağının vicdanı olmuş ender şahsiyetlerden biridir.

Tanıtımını yapacağımız bu eserde Muhammed İkbâl'in tasavvufi görüşlerini ele almaktadır. Esrin müellifi İsa Çelik kitabı yazış amacını Muhammed İkbâl'in toplum tarafından gözden kaçırılmış tasavvufi yaşantı ve görüşlerini nazara vermek şeklinde açıklamıştır. Yazar, eserini oluşt-

¹ Bu isimlendirme, Sezai Karakoç'un “Masal” şiirinden esinlenerek verilmiştir.

urken İktbal'in şiirlerinden örnekler vererek onları yorumlamıştır. Eserin bu yönü alanındaki önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Zira bugüne kadar yapılan çalışmalarda daha çok düz yazıları göz önüne alınmış, şairin eserlerinin büyük yekûnunu oluşturan şiirleri gözden kaçırmıştır. Hâlbuki şair birçok sûfi gibi mistik dünyasını şiirleri vasıtası ile nazara vermiştir. İsa Çelik, İktbal'i kendi bağlamı içinde daha iyi tanıtmak için onun dünyaya geldiği dönemdeki Hindistan'ın buhranlı durumunu da incelemiştir.

Eserde İktbal'in düşünce çizgisinin gelişimi üç aşamada ele alınmaktadır. Birincisi Avrupa'ya gitmeden önceki dönem olup şair bölgesel milliyetçi değerlerin etkisi altındadır. Avrupa'ya gidişi onu yeni bir gelişim devresine geçirmiştir. Zira birçok Batılı ilim adamıyla bizzat görüşmüş Milton, Goethe, Hegel ve Niethzsche gibi ilmî şahsiyetlerin eserlerini tetkik etmiştir. İskoçya Misyon Lisesi ve Devlet Yüksekokulunda (Government College), İngiltere'de Cambridge ve Almanya'da Münih Üniversitelerinde aldığı eğitim, onun fikrî hayatında Batı zihniyetinin izlerini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Batı'nın edebiyat ve kültürüne hâkim olan İktbal, bu düşüncenin metod, terim ve tabirlerinden de istifade ederek eleştirel bir tutum izlemiştir. Doğal olarak bu zihniyetin onun üzerinde bazı olumsuz etkisi de olmuştur. Bariz bir örnek vermek gerekirse, konferanslarından oluşan "*İslam'da Dinî Düşüncenin Yeniden Teşekkülü*" isimli eserinde kâmil bir müminin kabullenemeyeceği ve hayretle karşılayacağı cennet-cehennem ve evrim teorisi gibi fikirleri Avrupai etkilerin bir ürünü olsa gerekir. Fakat İktbal'in bu medeniyetin iç yüzüne vakıf olması gecikmemiştir. Bu medeniyetin maddî ve teknik anlamda kaydettiği gelişmelere rağmen büyük bir manevî buhran içinde olduğunu tespit etmiş ve bu düşüncenin bir ürünü olan milliyetçilik fikrinden uzaklaşarak, bütün Müslümanları kapsayan İslâm milleti ya da "Müslüman milliyeti" anlayışına ulaşmıştır.

Ümmetçilik anlayışı ile bütün Müslümanların kurtuluşunu İslâm'da aramaktan geçtiğini fark etmesi, İktbal'in olgunluk döneminin belirgin özelliklerinden birisi olarak kabul edilmiştir. Allame İktbal bu fikrî seviyeye Hallâc-ı Mansûr, İbnü'l-Arabî, Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, Mahmud Şebüsterî, Hâfız, Bîdil, Gâlib, Şiblî gibi şair, mutasavvıf ve önder şahsiyetlerin etkisi ile ulaşmıştır. Bu dönemde İktbal'in bütün gayreti,

genelde bütün Müslümanların özelde ise Hint Müslümanlarının kölelik zihniyetinden ve sömürgecilerin esaretinden kurtulması, “üzerlerindeki ölü toprağı atmaları”, atâlet ve miskinliği terk etmeleri, enerjik ve dinamik birer mümin hassasiyetine erişmeleri, benliklerini geliştirmeleri yönündedir. Bu sebeple o, toplumun heyecanlarını, ümitlerini, özlemlerini ve dertlerini dile getiren şiirleri ile ön plana çıkmıştır. Batıyı tanıdıktan sonra kendi şahsiyetini ve İslâmî yaşantısını muhafaza eden ender tarihî şahsiyetlerden birisi olan İkbâl bize adeta Sezai Karakoç’un “*Masal*” şiirinde anlatılan Avrupa’ya gitmekle birlikte diğer kardeşlerinin aksine özünü kaybetmeyen “Doğunun yedinci oğlu”nu akla getirmektedir. İsa Çelik’e göre, İkbâl’i tek bir yönü ile ele almak yanlıştır. İkbâl, şâir, düşünür, sûfî gibi bir takım hususiyetlerle karşımıza çıkmaktadır. Aşk, İkbâl’in şiirlerinin vazgeçilemez temel unsurlarından biridir. Fakat akli ihmal etmemiş aşk ve akıl bütünlüğünü savunmuştur. İsa Çelik, İkbâl’in eserlerini yazarken kimlerin tesiri altında kaldığına dair bir takım bilgiler vermektedir. Mesela *Câvidnâme*, Dante’nin *İlahî Komedya*’sına; *Esrâr-ı Hûdî*, Mevlânâ’nın *Mesnevî*’sine; *Peyâm-ı Meşrik* ise Goethe’nin *Doğu-Batı Divanı*’na nazire tarzında yazılmıştır.

Müellif insan-ı kâmil anlayışını Hallâc-ı Mansûr, İbnü’l-Arabî, Abdülkerim Cîlî, Mevlânâ ve Niethzsche gibi büyük kişiliklerin tesiri ile tesis etmiştir. İkbâl göre şahsiyetin oluşumu ile insan-ı kâmilin oluşumu birbirleriyle yakından ilgili olan hususlardır. İkbâl bu ideal insan tipi fikrini tasavvuf öğretisindeki İbnü’l-Arabî ve Abdülkerim Cîlî’nin insân-ı kâmilinden nerede ise aynen almıştır. Bu zâtların tesiri ile kısır politik çekişmelerin, ırkçılığın, mezhepçiliğin ve coğrafi bölgeciliğin dar kalıplarından uzak bir insan anlayışı ortaya koymuştur. Ona göre ideal insan, “*Kendini bilen Rabbini bilir*” hakikati gereğince, şahsiyetini geliştirmiş, kendinin farkına varmış böylelikle Allah Teâlâ’nın halifesi konumuna ulaşmış kâmil bir insandır. Bu bilince eren kişi benliğini kemale erdirir. Bunun için de insanın ilahî edep ile müeddep olması gerekir. İnsanın kemalâtı Allah Teâlâ’nın ahlakı ile ne derece ahlaklandığı ile doğru orantılıdır.

Bu çalışma plan olarak bir giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Gi-

riş kısmında, Muhammed İkbâl'in tasavvufî düşünce dünyasının oluşum ve gelişimine etkisi olan hayatı, eserleri, edebî kişiliği ve şahsiyeti ile alakalı bilgilere yer verilmiştir. Bunun yanı sıra İkbâl'i etkileyen düşünürler ve yaşadığı çağın genel durumu hakkında bilgiler verilmektedir. İsa Çelik'e göre bu bilgileri vermesinin nedeni ana konuya bir giriş zemini sağlamaktır. Bundan sonra eserin ana bölümlerine geçilmiştir. Bu meyanda birinci bölümde, Allâme İkbâl'in tasavvufî düşünce ve tecrübeye bakış açısı, İkbâl'in tenkit ettiği tasavvufî tavırlar ele alınmıştır. İkinci bölümde ise İkbâl'in düşüncesinin ana eksenini oluşturan tasavvufî kavramlar ve anlamları kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Bunlar, benlik yorumu, insan telakkisi, varlık ile ilgili hususlar, seyr ü sülûk, kalp, vicdan, marifet, ahlak ve ibadete dair konuları izah eden başlıklar altında incelenmiştir. Her iki bölüm birer sonuçla değerlendirmeye tabi tutulduğu gibi, eserin sonuç bölümünde konu ile ilgili tespit ve değerlendirmeler derli toplu bir şekilde sunulmuştur. Eserin kaynakçasına bakıldığında adeta bir Allame İkbâl bibliyografyası konumundadır. Yazar eserini oluştururken İngilizce kaynaklardan olabildiğince yararlanmışır. Bu durum ömrünün bir kısmı İngiltere'de geçmiş müellifi daha iyi anlamak için önemli bir katkıdır.

Güçlü bir yaratılışa sahip insanoğluna ölüm korkusuyla titremek yakışmaz. Korkmak yerine olgun bir benlik inşa ederek kendisini ebedileştirmenin yollarını aramalıdır. Ona göre gönül evi Hak Teâlâ'nın harimi olup nâ-mahremine oraya ayak basması, en azından tarikat düzeyinde haramdır. İkbâl, neo-platonizmin ve sahte mistisizmin feragat dolu tutumunu reddetmiştir. O insanı maddî dünyayı fethetmeye yönelik aktif bir hayatı destekler. Fakat o, bunu savunurken insanın en yüksek ideallerinin ve ruhî gelişiminin, elindeki materyal ve zenginliğin altında boğulmak tehlikesi ile karşı karşıya olduğu gerçeğinin tam anlamıyla farkındadır. İnsan, fakr düşüncesi sayesinde kendisini dış dünyaya karşı köleleşmekten kurtarabilir. Dahası bütün bunları, ruhî çöküntü ve insanların, çevresinin kendisini sömürmeleri, kötüye kullanmaları yerine, ruhen gelişmesi ve olgunlaşması yolunda kullanabilir. Fakr, insanı kibirli ve sarhoş eden küstah tutumlardan korur. Fakr olgusu, zayıfın feragat etmesi biçiminde olmayıp ayartılmayı ve lüksü reddetmesini bilen ve bunun tuzağına düşmeyi reddeden güçlünün, yıkılmaz idealizminin ve çabasının kaynağıdır.

Fakr olgusu hakkında kaleme aldığı şu dizeleri vermek, müellifin fikirlerine açıklık getirecektir:

“Fakr kemale erdiğinde sultanlıktır artık makamı

Taht-ı zarifi Keykubat'ı kaba hasır üstünde ara”

“Hakka secdeler eyle; sultanlardan hiçbir şey bekleme; fakr günü bizim dedelerimiz böyle davranmışlardır.”

“Niyaz bilmez bir fakîrim; nazım kendimedir. Çırpınırım, yanarım, eririm, ney çalarım.

Seni nağmeden bir ateş içine attım. Ben İskender yaratılışında bir insanım, ayna yaparım.”

“Bir mülke iki sultan sığmazsa hayret etmem!

Bir fakîr bak sığmıyor iki cihana; asıl

Hayret edilecek bu.”

“Fakîrin köşesinde, beyin kâşanesinde

Daha gençken insanın belini iki büken

Nice gamlar görürsün.”

İkbal, toplumu sefalete sürükleyecek yanlış fakirlik anlayışına karşı Müslümanları uyarmaktan da geri durmamıştır:

“Seni çıplak bırakan o fakirlikten vazgeç! Ne mutlu o fakra ki, sana saltanat bahşeder.”

Hacdan dönünce kendisini ziyaret ederek bir takım hediye getiren Pakistanlı hacılara teşekkür ettikten sonra; “*Bu hediyeler güzel. Ama keşke bize o mukaddes beldelerden, Hazreti Ebubekir'in sadakatini, Hazreti Ömer'in adaletini ve hukuka bağlılığını, Hazreti Osman'ın Kur'an sevgisini ve hayâsını, Hazreti Ali'nin celadetini ve ilim aşkını getirseydiniz de onlarla ümmeti buluşturup kurtuluşunu sağlasaydık*” diyecek bir şuur sahibi olan Muhammed İkbal, kendisinden sonra doğudan batıya bütün dünyada etkili olmuştur. A. Schimmel, Eva de Vitray Meyerovitch ve Ali Şeriatî İkbal'in etkilediği insanlardan birkaçıdır. Özellikle İkbal'den etkilenerek Eflatun üzerine yaptığı doktoradan vaz geçerek Hz. Mevlana üzerine çalışmaya başlayan bu vesile ile gördüğü ilginç bir rüya üzerine dîn-i mübîn-i İslâm ile müşerref olan Eva de Vitray Meyerovitch üye-

rindeki etkisi dikkate değerdir. Vefatından sonra mezar taşına ”*en-Nasu niyamun iza matu intebehu/İnsanlar uykudadırlar öldüklerinde uyancaklardır*” kelâm-ı kibârını yazdıran Annemarie Schimmel İktbal’in İslam dünyasına kazandırdığı önemli bir değerdir.